

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه بین المللی امام خمینی

IMAM KHOMEINI
INTERNATIONAL UNIVERSITY

وزارت علوم ، تحقیقات و فناوری

دانشگاه بین المللی امام خمینی (ره)

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

پایان نامه جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

در رشته تاریخ گرایش ایران دوره اسلامی

عنوان:

سیاست های اقتصادی - عمرانی خواجه نظام الملک طوسی

استاد راهنما: دکتر عبدالرفیع رحیمی

استاد مشاور: دکتر حسین آبادیان

نام و نام خانوادگی دانشجو:

زهرا یعقوب زاده

بهمن 1392

تقدیم به همسر م ، نظام ملکی که خراب آباد سینه ام را وزارت دارد...

و

اگر نبود

خرده نگاشته حاضر به مرحله تدوین نمی رسید.

چکیده:

پایان نامه ای که پیش رو دارید، با عنوان «سیاستهای اقتصادی – عمرانی خواجه نظام الملک»، گردآوری شده است که چنانکه از عنوان آن برمی آید، تلاشی است در جهت شناسایی سیاستهای اقتصادی و عمرانی یکی از وزرای ایرانی که همچنین از بزرگترین نظریه پردازان اندیشه سیاسی ایران در دوره اسلامی به حساب می آید.

خواجه نظام الملک، از خاندانی دهقان و فرزند پدري در منصب امورات دولتي بود. وی پس از کسب تحصیل و سپری کردن دوره ای از فعالیت‌های اداری، به طریقی که خواهد آمد راه به دستگاه سلجقه یافت و منصب مهم وزارت را عهده دار شد؛ که بحث اساسی این پایان نامه از زمان انتساب ایشان به این مقام آغاز می گردد. خواجه طی وزارت سی ساله خویش، که همزمان با سلطنت دو تن از سلاطین سلجوقی، یعنی آلب ارسلان و ملکشاه سلجوقی بود، کلیه امورات سیاسی و اجتماعی کشور را از جانب آنان در دست گرفته و منشأ آثاری عظیم گردید. بر این مبنا ما در پی پاسخ گویی به دو مسئله می باشیم. اول، نمایاندن بنیادی ترین اصلاحات وی و دوم، نمایاندن تأثیراتی که عملیات اصلاحی ایشان بر امور اقتصادی-عمرانی کشور داشت.

در این راستا لازم به ذکر است که فعالیت‌های وسیع ایشان در حیطه آموزشی و فرهنگی ایران عصر خویش، در امور اقتصادی، اعم از رسیدگی به اوضاع کشاورزی، مالیات، بازار و تجارت، در امور عمرانی - در راستای آبادانی کشور - هم در کالبد فیزیکی ایران با عملیات معماری روح سازندگی دمید و هم به دنبال عملی سازی جریانات فکری خویش، بر مبنای سیاستنامه، که تألیف

ایشان با مضمون عبرت آموزی است، سعی در پیاده سازی ایرانشهر آرمانی ذهن خویش در جهت پیشرفت کشور عمل می نمود .

واژگان کلیدی: خواجه، سلاجقه، آلب ارسلان، سلطان ملکشاه، اقتصاد، عمران، سیاست نامه

تقدیر و تشکر:

هر چند سپاس کلمهٔ رسائی جهت قدردانی از زحمات استادان بزرگی چون دکتر عبدالرفیع رحیمی، نخواهد بود، لیک نهایت سپاس را از ائین استاد دارم ... چرا که در مسیر تدوین پایان نامه، چون سلاجقه عاری از قدرت تحریر، همواره دست به دامن فرزاندگی این استاد بوم و ایشان خواجه وار، ریز و درشت تجربه را به من ارزانی داشت تا نظام پایان نامه ام را سبب باشد. همچنین از دکتر حسین آبادیان استاد مشاور این پایان نامه، بی نهایت سپاسگزارم که الفبای تاریخ را از بدو ورود به دانشگاه به من آموخت. همچنین از سایر استادان گروه تاریخ که همیشه یاور ما دانشجویان هستند نیز نهایت سپاس را دارم.

و

همواره دست بوس پدر معلم خویش که نهال تحصیل را در وجودم کاشت و مادری که جوانه های صبر در مسیر تحصیل را در دلم به شکوفایی رساند، خواهم بود؛ برای آنان و برای همسرم آقای ناصر علیپور که کار تایپ پایان نامه را عهده دار بود و همواره برایم بیشترین ها را خواست و قائل به کمترین ها است، از درگاه خدا آزومند بهترین هایم.

از یاری رسانی های دوست و همکلاسی سالهای دور خویش خانم صغری ساسانی که همواره مشوقم بودند نیز متشکرم.

فهرست:

کلیات

10

مقدمه

11

بخش اول: سلاجقه

17

فصل اول - سلاجقه چه کسانی بودند؟

18

1- اصالت و خاندان

18

2- روند ورود سلاجقه به ایران

21

فصل دوم: اوضاع سیاسی-مذهبی ایران در آستانه ظهور سلاجقه 25

1- خلفای عباسی و روابطشان با سلاجقه 26

2- اسماعیلیان - فاطمیان و روابطشان با سلاجقه 33

فصل سوم: لزوم توجه جنگ سالاران ترک به وزرای ایرانی 39

1- اهمیت وزاری ایرانی پیش از سلاجقه

39

2- لزوم بهره گیری سلاجقه از وزرای ایرانی

41

بخش دوم: خواجه نظام الملک طوسی

47

فصل اول: شرح حال خواجه

48

1-پیش از وزارت

48

1-1: خاندان و زادگاه

48

1-2: دوران کودکی و جوانی خواجه

50

1-3: در کنار سلاجقه و پیش از وزارت

53

فصل دوم: حیات سیاسی خواجه و احوالات شخصی ایشان 56

1-حیات سیاسی خواجه در دستگاه سلاجقه

56

1: خواجه در صدارت آلب ارسلان سلجوقی

57

1-1: خواجه در رقابت با کندی

58

1-2: خواجه در لباس رزم

60

1-3: گزارش کوتاهی از فعالیت‌های دینی و فرهنگی خواجه

62

1-4: سیاست خواجه در رابطه با خلیفه

63

2: در صدارت ملکشاه

65

1-2: دوره اول (465- 475) ه.ق

65

2-2: سیاست خواجه در رابطه با خلیفه

67

)

)

2: دوره دوم (475-485) ه.ق

68

2-1: قتل جمال الملك پسر ارشد خواجه

69

2-2: دسایس ابوالمحاسن سیدالرؤسا و ابن بهمنیار

70

2-3: توطئه ترکان خاتون و تاج الملک ابوالغنائیم

70

2-4: درگیری عثمان بن جمال الملك نواده خواجه با عامل ملکشاه در مرو

71

2-5: حسن صباح

72

3-: پایان کار خواجه

73

4-: عاقبت ملکشاه

75

فصل سوم: سیری در احوالات خواجه پس از وزارت

76

1: زندگی خانوادگی و فرزندان

76

2: مصنفات خواجه

77

3: بُعد عبادی و اخلاقی خواجه

79

4: القاب و عناوین خواجه

80

بخش سوم: سیاستهای-اقتصادی عمرانی خواجه 83

فصل اول: اوضاع نابسامان روستائیان و دهقانان

84

1- روستا و دهقان و کارآیی آنان در اقتصاد

84

2- اهمیت روستا و دهقان در دوران اسلامی

86

3- اوضاع روستائیان سلجوقی قبل از خواجه

88

فصل دوم: سیاستهای اقتصادی خواجه نظام الملک طوسی 90

• کشاورزی

91

1-1: تعدیل اقطاع جهت پر بازدهی کشاورزی

91

2-1: همکاری بیشتر با دیوان مشرف یا اشراف

97

3-1: رسیدگی به دریافت مالیات ها

98

4-1: دیگر توصیه های خواجه در رابطه با روستائیان

101

5-1: اصلاح تقویم

103

• اصلاحات اقتصادی خواجه، خارج از کشاورزی

105

1-2: اقطاع و پرداخت مواجب سپاه

105

2-2: تأثیر خواجه بر تجارت و بازرگانی

108

2-3: سیاست یکجانشینی ترکمانان غز
113

3: نتایج سیاست های اقتصادی خواجه نظام الملک در نظام ملک
115

فصل سوم: سیاستهای عمرانی خواجه
118

) . سیاستهای عمرانی (کالبدی
120

1. عمران در کالبد اصفهان

1-1: برقراری امنیت
120

2-1: سیمای محلات اصفهان
121

3-1: تکمیل معماری مسجد جامع اصفهان
122

4-1: دیگر فعالیت های عمرانی در اصفهان
125

2. فعالیت های عمرانی خارج از اصفهان

2-1: مرمت راه ها
127

2-2: پل سازی
129

3-2: ایجاد استحکامات دفاعی
130

4-2: سیاست های عمرانی خواجه در دیگر بلاد
131

2-6: ویژگیهای معماری مدارس نظامیه
135

) • عمران از طریق آرا و نظرات سیاسی خود (اجرای مفاد سیاستنامه
137

1- معرفی بیشتر سیاست نامه
138

2- حکومت مطلوب خواجه در سیاست نامه
139

2-1: نظام بخشی امور دیوانی
140

2-2: توجه به امور لشکری
142

) 2-3: توجه به نظام مراقبت و جاسوسی (برید
147

2-4: هشدار در مورد دخالت زنان در امور سیاسی
151

2-5: نحوه صدور فرمان از درگاه
153

2-6: مخالفت با بیکاری رجال و مستخدمین دولتی
154

2-7: توصیه به مشاوره سلاطین با دانایان
155

• تأثیر قتل خواجه بر آشفتگی اوضاع
157

نتیجه

160

کتابنامه

163

چکیده انگلیسی

172

كليات

دولت سلجوقیان از بزرگترین دولت‌ها و دورهٔ سلاجقه از مهمترین دوره‌های تاریخی اسلام و ایران است که از بسیاری جهات مانند جنگ‌های شدید و طولانی، قحطی و بیماری و مسائلی از این قبیل تفاوت چندانی با دورهٔ گذشته و آیندهٔ خود نداشت. ولیکن دوره ای بود که طی آن تمدن ایرانی به دستاوردهایی نائل آمد که به آسانی نمی‌توان از آن گذشت. مردانی چون «خواجه نظام الملک طوسی» در این دوره زیسته‌اند که این صفحات در واقع کوششی است برای روشن ساختن ابعاد گستردهٔ شخصیت این وزیر، بخصوص بُعد سازندگی ایشان، در زمینه‌های اقتصادی-عمرانی؛ که تأثیرات عظیم و راهگشای سیاست ورزی‌های وی، عاملی شد در جهت ایجاد انگیزه برای انتخاب موضوع پژوهش حاضر.

پژوهش حاضر شامل 3 بخش کلی است، بخش اول: با عنوان سلاجقه، به نوعی زمین‌ه کار است جهت شناساندن فضایی که خواجه در آن به سر می‌برد. بخش دوم: با عنوان خواجه نظام الملک، در تلاش است سیر حیات خواجه را از ابتدای تولد تا زمان مرگ وی با تکیه بر دورهٔ سی سالهٔ وزارتشان به خواننده بیشتر و بهتر بشناساند. بخش سوم که هدف نهایی پژوهش حاضر است با عنوان سیاست‌های اقتصادی-عمرانی خواجه، فعالیت‌های ایشان را در این زمینه‌ها بازگویی می‌کند.

در مسیر به انجام رسانی این مهم، برخی مشکلات بروز نمودند که اگر رخ نمی‌نمود شاید به سرانجامی بس بهتر از این نائل می‌شد. مشکلاتی از قبیل مسافت طولانی بین محل سکونت نگارنده با قزوین و دانشگاه، جهت درس آموزی بهتر و بیشتر از استادان راهنما و مشاور، هر چند در ملاقات‌های کوتاه جناب آقای دکتر رحیمی نهایت راهنمایی را در حق بنده مبذول می‌داشتند. مشکل دیگر، عربی بودن متون اغلب منابع مربوط به این دوره و عدم وقوف کامل اینجانب به زبان عربی می‌باشد که انجام پژوهش را قدری دشوار می‌ساخت.

در نهایت امید است، پایان‌نامهٔ حاضر با تمامی کاستی‌ها گامی هرچند کوتاه در جهت شناخت بهتر سیاست ورزی‌های یکی از پیران ایرانی عالم سیاست باشد و امید که آیندگان بتوانند از تجارب گذشتگان، با به روز کردن امور بهرهٔ لازمه را ببرند.

بیان مسئله:

ابو علی حسن، مشهور به خواجه نظام الملک، از دهقان زادگان بیهق (سبزوار) بود، که در سال 408 ه.ق، در دورهٔ غزنویان به دنیا آمد و از آنجایی که دانش آندوزیش در شهر طوس بود، «طوسی» خوانده می‌شد. وی ابتدا از دیوانسالاران سلاجقه بود و پس از برکناری عطاءالملک کندری، در سال 455 ه.ق، که با تحریک خواجه نظام الملک انجام شد، وزیر آلب ارسلان و ملک‌شاه گردید و قریب سی سال در این جایگاه بود. نظام الملک به دوران این دو سلطان رونقی را که برآمده در دوران هارون الرشید، در بغداد، در محدودهٔ خلافت و سلطنت، خصوصاً در ایران اسلامی، پدید آورده بودند را تجدید کرد.

نظام الملک طی سی سال به نهادهای اداری، سیاسی و اقتصادی، سامان بخشید و آنها را تحت سلطه خود درآورد. صنعت و تجارت را رواج داد و راه ها و پل ها و سراها را ایمن داشت. در بغداد بناهای باشکوه و نیز یک مدرسه ساخت، که شهرت آن جهانگیر شد. در مسجد جامع اصفهان ایوان گنبد بزرگی را بنا ساخت. او در 75 سالگی، نظرات خود را درباره اصول حکمت در «سیاست نامه»، که یکی از کتابهای معتبر فارسی است، نوشت و سرانجام به سال 485 ه.ق، ظاهرأ یکی از افراد متعصب فرقه اسماعیلی او را به ضربه دشنه از پای درآورد.

طرح سؤال های اصلی پژوهش:

- بنیادی ترین سیاست های عمرانی خواجه نظام الملک، در چه زمینه ای بوده است؟
- سیاست های صورت گرفته، توسط خواجه نظام الملک، چه تأثیراتی بر اقتصاد و آبادانی ایران داشت؟

فرضیه های پژوهش:

- به نظر می رسد، گذشته از اقدامات فرهنگی و آموزشی، خواجه نظام الملک، در بهبود وضعیت روستائیان و کشاورزان و همچنین ایجاد نظم بیشتر در امور نظامی و لشکری، تلاش فراوانی مبذول داشته است.
- پس از یک دوره، کشمکشهای طولانی و خسارت در ایران، با آرامشی که خواجه برقرار کرد، سطح رفاه و توسعه ایران افزایش یافت.

سوابق پژوهشی موضوع:

اگر چه منابع مطالعاتی درباره خواجه نظام الملک طوسی بسیار زیاد می باشد، لیکن در رابطه با موضوع مورد بررسی پایان نامه حاضر به طور اخص کار نشده است. بطور مثال در کتاب "مدارس نظامیه و تأثیرات علمی و اجتماعی آن" اثر نورالله کسائی در کنار فعالیتهای فرهنگی خواجه، اشاره ای کوتاه به فعالیتهای اقتصادی و عمرانی ایشان شده و همچنین مطالبی بصورت پراکنده و کوتاه در برخی منابع در رابطه با موضوع حاضر گزارشاتی شده است. لیکن تفاوت کار پژوهش حاضر با کارهای صورت گرفته در این زمینه، این است که اینجانب با سعی در گردآوری مطالب پراکنده فوق، فعالیتهای عمرانی-اقتصادی خواجه نظام الملک را در یک جا و طی یک پژوهش ارائه نموده ام.

بیان روش و مراحل انجام کار:

روش کار بصورت توصیفی-تحلیلی می باشد و ابزار کار بصورت کتابخانه ای است. پس از شناسایی منابع و مآخذ، فیش برداری به عمل آمده، بعد از طبقه بندی و فصل بندی مطالب گرد آمده، کار نگارش پایان نامه آغاز گردید.

معرفی منابع:

جهت نگارش پایان نامه پیش رو از منابع و مآخذ چندی بهره گرفته شده است که به معرفی تعدادی از آنان می پردازیم:

معرفی منابع دست اول:

کتاب *سیاست نامه یا سیرالملوک*، با 50 باب درباره آداب و شاهانه و روش پادشاهان و بزرگان، با قلمی بسیار ساده و روان جهت عبرت آموزی و نمودن راه سیاست تدوین یافته، که حاصل قلم ورزی خواجه نظام الملک طوسی است. با تمام محاسنی که این کتاب دارد مسائلی چون سرایت تعصب مذهبی نویسنده در کتاب و عدم تسلط کافی وی در تاریخ، اغلاط تاریخی فراوانی در اثر مشهود می باشد. از این نگاشته در جای جای پژوهش بهره برده شده، حتی فصلی مجزا به این کتاب اختصاص داده ایم.

اثر دیگر *راحة الصدور و آية السرور محمد بن علی بن سلیمان راوندی* می باشد که در سال 599 ه. ق تألیف یافته و از مهم ترین کتب تاریخی دولت سلاجقه می باشد. کتاب با درود و حمد و ثنای پیامبر و اهل بیت آغاز می شود. متنی ادبی ولیکن قابل فهم دارد که با ابیات شعر قرین شده است. از حیات سیاسی سلاطین سلجوقی گزارشهای بسیار خوبی ارائه می دهد. که از این اثر نیز در اکثر بخش های پایان نامه حاضر، بخصوص مباحث مربوط به گزارشات حیات سیاسی سلاجقه و روابطشان با اسماعیلیان و دوران سی ساله وزارت خواجه، دریافت مطلب گردیده شده است.

مختصرالدول اثر ابن عبری به ترجمه عبدالمحمد آیتی، از دیگر آثار دست اول مربوط به این دوره می باشد که مؤلف آن به سال 623 ه. ق متولد شده است. این اثر به زبانهای گوناگون، چون سریانی و عربی و ... نوشته شده است. مطالب کتاب از آفرینش آدم نخستین تا دولت مغولان را گزارش می دهد. از این کتاب نیز در بیشتر قسمتهای پژوهش بهره لازم برده شده است. ولی بهتر بود در این

کتاب، هر دولتی به طور مجزا و جداگانه و مورد بررسی قرار گیرد؛ بطور مثال اینگونه نبود که در رابطه با حکومت سلاجقه، مابین مطالب مربوط به خلفای عباسی سخن آید.

از نویسندگانی که به احوالات وزراء پرداخته است **سیف الدین حاجی بن نظام عقیلی**، صاحب کتاب **آثارالوزراء** می باشد که وزیر دربار سلطان حسین بایقرا، بود. این کتاب از غنائم پرارزش قرن 9 ه.ق، است. زیرا مطالب بسیار مهمی از اسنادی که اصل آنها از بین رفته تألیف یافته شده است. در کنار این ویژگی بسیار عالی یک خصلت ناپسند در این کتاب بیشتر به چشم می خورد و آن این است که نویسنده به نقل مطالب به عین عبارات و مأخذ و مدارک اصلی نمی پرداخته، بلکه طبق فهم و ادراک خود در آنها تصرف میکرد که از این لحاظ دچار اشتباهات بسیار در مطالب کتاب شده. از این کتاب در بیشتر قسمتهای پژوهش به ویژه در قسمت مربوط به معرفی وزرای سلجوقی بالاخص خواجه استفاده کرده ایم.

علاوه بر منابع مذکور، از **تحقیقات و مطالعات** چندی نیز درک مطلب شده است:

خانم **لمبتون** از خاورشناسان بسیار ماهری است که در رابطه با ایران کتب پرارزشی تألیف نموده است که در پژوهش خویش از تعدادی از این آثار از جمله **مالک و زارع در ایران، سیری در تاریخ ایران بعد از اسلام، تداوم و تحول در تاریخ میانۀ ایران، مبانی فلسفی جامعه شناسی در ایران** استفاده شده است. در تمامی این کتب، مؤلف با عمق و دقتی قابل تحسین به تحقیق و موشکافی در هر یک از مباحث ارائه شده اش پرداخته است. در مسیر تدوین این آثار کمتر منبعی است از منابع و مأخذ موجود از عربی و فارسی و سایر زبانها، که مورد استفاده مؤلف قرار نگرفته باشد. بیشترین اطلاعات مستخرجه از این آثار علاوه بر مطالب پرداخته شده در مورد مقام وزارت و جایگاه خواجه، از مطالب مربوط به احوالات زارعان بیشترین استفاده شده است، به دیگر سخن، اهم وقایع مربوط به احوالات روستا و زارع و دهقان گزارش شده در پژوهش حاضر بر مبنای کتب تدوین یافته این نویسنده می باشد. اهمیت این موضوع وقتی بیشتر درک می شود که بدانیم مؤلف خود از نزدیک به مشاهده راه و رسم ملکداری پرداخته و در این مسیر سفرهای دور و درازی به اقصی نقاط ایران کرده است.

از اهم کتب بهره گرفته شده، کتاب **مدارس نظامیه و تأثیرات علمی و اجتماعی آن**، اثر **نورالله کسایی** است که در ارائه یک الگو و چارچوب مناسب، برای پژوهش حاضر بسیار مفید واقع شد. این اثر در کنار معرفی نظامیه های احداثی خواجه و ویژگیهای مربوط بدان مجموعه از اقدامات فرهنگی، زندگینامۀ خواجه از ابتدای حیات تا زمان قتل ایشان را به خوبی گزارش میدهد. به

عقیده بنده این کتاب هم سیاسی است هم فرهنگی و هم به نوعی زندگینامه. از این اثر پر بها که منابع مهم تاریخی استخوانبندی اساسی و بی مانندی بدان بخشیده در تمامی قسمت های پایان نامۀ خویش استفاده کرده ام.

کتاب **سلجوقیان ملیحه ستارزاده**، که به تاریخ دودمانی، ساختار سیاسی، اداری و مالی امپراتوری سلجوقی پرداخته شده است که در پژوهش حاضر از رخدادهای تاریخی و حیات سیاسی سلاطین سلجوقی این کتاب بهره کافی برده شده است.

کتاب دیگر با عنوان **دولت سلجوقی**، از نویسنده ای کویتی، به نام **احمد کمال الدین حلمی**، استاد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه کویت، و به ترجمۀ عبدالله ناصری طاهری می باشد. در رابطه با جنگ صلیبی، دولت اسماعیلیان و نزاع آنان با سلاجقه و اوضاع مذهبی قرن 6 و 7 ه.ق، مطالبی دارد که مباحث مربوط به اوضاع اجتماعی و دین دوره سلاجقه و رابطه دولت سلجوقی با اسماعیلیان و خلفاء، از قسمت های مربوط به جامعه و مذهب عصر سلجوقی و تمدن اسلامی در این عهد و اندیشه های نظام الملک و نقش ایشان در سامان دوره سلجوقیان استفاده شده است.

بخش

اول:

سلاجقه

فصل اول:

سلاجقه چه کسانی بودند؟

یکی از بزرگترین و مقتدرترین سلسله‌هایی که بعد از اسلام، در ایران حکمفرمایی کرد و مهم‌ترین ممالک اسلامی را تحت فرمان یک دولت درآورد، سلسله سلجوقیان می‌باشد که از سال 432 تا 590 ه.ق بیش از یک قرن و نیم، بر ایران حکومت کرد. دوره سلاجقه در ایران را می‌توان همانند قرون وسطای متقدم یا مطابق با آن در غرب دانست. دوره‌ای که از بعضی جهات با دوره قبل و بعد خود فرقی نداشت. جنگهای شدید، قحطی، طاعون، بی‌خبری و ... از ویژگی‌های عادی این دوره بود. اما از سوی دیگر در خلال آن، تمدن ایران به قله پیشرفت‌های مادی و معنوی دست یافت که ادوار دیگر هرگز به پای آن نرسید. افرادی چون خواجه نظام الملک در این دوره زندگی می‌کردند و از آنجایی که موضوع اصلی بررسی ما در این نگاشته مربوط به این وزیر می‌باشد، لذا لازم می‌نمود در رابطه با این سلسله و دوره حیاتی و خصوصیات مؤسسان آن قدری سخن گفته شود.

• اصالت و خاندان :

سلاجقه قبیله ای از ترکمانان " غز " و خزر بودند . غزها قبایل نه گانه ای بودند که تنها سلاجقه که متعلق به قبیله " قنیق " بودند ، موفق به بر پایی امپراتوری شدند . غزانی که در سده چهارم هجری به منقشلاق رفته به اطراف رود ولگا و رود دانوب رهسپار شده ، به آبادی شرق اروپا پرداختند ، هیچ یک قادر به تشکیل چنین امپراتوری نشدند . این فضلان در سفرنامه خود با انتصاب واژه ترک به غزها ، درباره آنان چنین می نویسد :

آنان مردمی چادر نشین هستند و خانه موئی یا سیاه چادر دارند و همیشه در حرکتند ، این مردم زندگی صحرائی دارند و در رنج و مشقت بسر میبرند ... هیچ چیز را نمی پرستند . فقط بزرگان خود را ارباب می خوانند .

این طوایف زرد پوست در دشت های " قرقیز " ، و در دشت های همجوار خوارزم (دریاچه آرال امروزی (و سواحل شرقی آبسکون بحر خزر در دره علیای سیحون و جیحون اسکان داشتند .

سلجوقیان نسبشان را به نیای بزرگ پادشاهان عثمانی که امپراتوری خود را در آسیای صغیر تأسیس و سپس حکومت خود را در سوریه ، مصر و جزایر دریای مدیترانه ، اروپا و شمال آفریقا تحکیم بخشیدند ، می رساندند . اما مستوفی در تاریخ گزیده می نویسد : " سلجوقیان به سی و چهار پدر از تخم افراسیاب بودند . "

سلجوقیان فرزندان " سلجوق بن تقاق " از رؤسای ترکمانانند که در خدمت یکی از خانان ترکستان سر می کردند .

این سلاله نام خود را از " سلجوق " پیشوای نیمه افسانه ایشان گرفته اند . " دقاق " یا " تقاق " پدر سلجوق را ، " ثمر یالیغ " یعنی سخت کمان و یا به گفته زبده التواریخ : کمان آهنین می خواندند . دقاق جد اعلای خاندان سلجوقی و فرزندان او ، گویا در آغاز در خدمت " بیغو " خان ترکان قرلق بود .

تاریخ فخری و نخجوانی ، شرحی یکسان به مضمون ذیل از سلجوق ارائه می دهند :

سلجوق جد سلاجقه ، آثار نجابت در چهره او هویدا و علائم نیک بختی و اقبال در رفتارش آشکار بود . پادشاه ترک وی را مقرب ساخته به خود نزدیک کرد و لقب " سُبَاشی " که در لغت ترک به معنی فرمانده سپاه است ، را به او داد . وی با همت بلندی که داشت سر بر افراشت و با خردمندی و کرم ، دل رجال و بزرگان دولت را بدست آورد ، و ایشان در قبال وی سر به اطاعت فرود آوردند .

اما محبوبیت سلجوق بین اطرافیان، موجب حسادت بیغو گردیده و زمین‌ه اختلاف این دو را فراهم آورد که در نهایت سلجوق با خدم و حشم خود به "جند" فرار کرد. مقارن همین سالها یعنی واپسین دهه های سده 4 ه.ق در همانجا قبول اسلام کرده و مسلمان شدند و سپس دست به کار غزوه یا تهاجم به آن دسته از ترکانی می زدند که در کفر مانده بودند. همچنین آنان به مشاغلی چون پاسداری از کاروان های تجاری که از آن منطقه می گذشت می پرداختند و معیشت اصلی آنان نیز به دامپروری و اقتصاد ناشی از آن وابسته بود.

• روند ورود سلاجقه به ایران:

سلجوق چهار پسر داشت به نام های اسرائیل، میکائیل، موسی بیغو و یونس که آفسرایی در کتاب خود تعداد این پسران را پنج تن دانسته و احمد را به این تعداد می افزاید؛ که میکائیل پیشوای بزرگ آنان شد. وی سه پسر داشت به نامهای "بیغو یا" جیغو"، "چغری بیگ" و "طغرل بیگ"، که این دو مورد اخیر بعدها پیشوایان قوم شدند. این سه پسر پس از مرگ پدر از آسیای میانه کوچ کرده و در ماوراءالنهر ساکن شدند به این طریق که، قبیلۀ خود را از ناحیۀ جند کوچ داده عازم حدود پایتخت سامانیان شدند و به جایی به نام "چوربخارا" از توابع ولایت بخارا آمده و ساکن ماوراءالنهر شدند

رشیدالدین فضل الله در رابطه با این دوران از حیات سلاجقه چنین می نویسد:

آل سلجوق دودمانی بزرگ و عددی بسیار و خواستۀ بیشمار و عدد و عدتی تمام و خیل و حشمتی با نظام، از ترکستان به حکم غلبه بتگی چراخور به ولایت ماوراءالنهر آمدند. زمستان گاهشان نور بخارا، تابستان گاه سغد سمرقند.

حدوداً در پایان قرن دهم میلادی، سلجوقیان به پایگاهی در سرزمینهای اسلامی دست یافتند. ابتدا سامانیان و سپس قره خانیان که یک سلسلۀ ترک تبار بودند و خود را در سرزمینهای سابق سامانیان در ماوراءالنهر مستقر ساخته بودند، سلجوقیان را اجیر می کردند. در این زمان سلاجقه در نواحی بین دو رود سیحون و جیحون ساکن شدند.

لازم به ذکر است که سلطنت و فرمانروایی ترک تباران در ایران نخستین بار با سلطنت غزنویان آغاز شد. تا پایان دورۀ غزنویان، نفوذ ترکها در مراتب نظامی و سیاسی دربارهای خلفا و سلاطین ایرانی، بیشتر انفرادی و غیر گروهی بود. آنها تک تک در این دربارها به مقام های بلندتر و سپس فرماندهی نظامی و سرانجام به سلطنت می رسیدند.

لیکن ورود یا هجوم دسته جمعی و طایفه ای ترکان به فلات ایران با یورش ترکمانان غز سلجوقی آغاز شد. در این زمان بیشتر اقوام ترک ماوراءالنهر و خراسان شمالی به میل و یا به زور و یا به ظاهر مسلمان شده بودند و دیگر دلیلی برای لشکرکشیهای جهادگرایان غز نیروهای مسلمان در بیشتر این مناطق نمانده بود. ترکمانان نیز چنانچه گفته شد اسلام آورده بودند، پس لشکرکشی آنها نخست به گونه مسالمت آمیز بود همانگونه که راوندی می گوید:

آن بزرگان از ترکستان به حکم انبوهی خانه و تنگی چراخور به ماوراءالنهر آمدند.

آنان نخست از مسعود که در سال 421 ه.ق به جای پدر نشسته بود طلب حمایت کردند، که این درخواست آنها با مخالفت مواجه شد.

سلاجقه از نابسامانی های پس از مرگ محمود استفاده کرده توانستند در سال 426/1035 به رهبری طغرل بیک و چغری بیک به خراسان نقل مکان کنند. به نظر می رسد حاکمیت سلجوقیان مزاحمتی برای اهالی خراسان در برنداشت. در هر صورت خراسان به سرعت تسلیم و نیشابور در سال 428/1037 تصرف شد و سپس به عنوان اولین پایتخت سلاجقه انتخاب گردید.

طغرل بیک خود را در نیشابور سلطان نامید، اما نیروهای مسعود بالاخره نیشابور را از چنگ آنها در آوردند. بالغ بر 16000 نفر از نیروهای سلجوقی قشون مجهز غزنوی را به فرماندهی مسعود در دندانقان، در شمال مرو، در سال 431/1040 در هم کوبیدند. این پیروزی بسیار قاطع بود و به حاکمیت غزنویان در خراسان پایان داد. سلاجقه پس از تحکیم فتوحات خود در خراسان، به طرف غرب رفتند؛ اینان اگر چه گروه های حاشیه ای بودند، و وفاداری خود را اعلام می کردند، اما همچنان به استقلال خود تداوم بخشیدند.

به طور کلی ورود غزان به ایران زیر چتر سلجوقیان، انتقال و جابجایی و خرابی اندکی را در پی داشت و علت آن را هم باید در اندک بودن تعداد آنها جستجو کرد که احتمالاً بیش از ده هزار نفر نبودند.

سلجوقیان در نتیجه پیروزی در دندانقان، مقامی بالاتر از مقام رهبران کوچنده پیدا کرده، جرأتی تمام یافتند و عظمتی عظیم در خراسان پراکندند و رهبران یک امپراتوری منطقه ای و محافظان مرزهای شمال شرقی جهان اسلام و وارثان تمدنی شدند که در سرزمینهای خلافت شرقی توسعه یافته بود.

ویژگی یاختگی و انشعاب، از همان آغاز بر دولت سلجوقی حاکم بود. فتوحات سلجوقیان پس از نبرد فوق در میان اعضای اصلی خاندان سلجوقی تقسیم شد و همه آنها از حق ضرب سکه برخوردار شدند.

تا اینکه عهد سلاطین برتر سلجوقی یعنی آلب ارسلان و ملکشاه با وزارت وزیر نامداری چون خواجه نظام الملک از راه رسیده و بهترین سالهای حیات این سلسله را رقم زد . بحث در رابطه با این دوره و تأثیراتی که خواجه در بهبودی اوضاع آن داشت، بحث اصلی این پروژه را تشکیل می دهد ، که در ادامه سخن خواهد آمد.

فصل دوم :

اوضاع سیاسی- مذهبی ایران در آستانه ظهور سلاجقه

نیمه دوم قرن 5 ه.ق یکی از پر هیجان ترین ادوار تاریخی است، سه سلسله و سه قدرت بزرگ ، یعنی عباسیان ، سلجوقیان و فاطمیان در خاورمیانه باهم رقابت میکردند .شیعیان و مخصوصاً فاطمیان قاهره با استفاده از ضعف عباسیان، بغداد را تهدید و سعی می کردند رقیب سیاسی و مذهبی خود یعنی خلفای عباسی را براندازند . از سوی دیگر سلجوقیان که پس از شکست غزنویان قدم در میدان سیاست گذاشته بودند، به سرعت پیشرفت می کردند .

اسپانیا و آفریقا، که ناحیه بزرگ و پر اهمیت مصر را نیز شامل می شد ، سالها بود که از زیر نفوذ دستگاه خلافت بیرون رفته بودند؛ سوریه شمالی و بین النهرین به دست رؤسای سرکش و متمرّد عرب افتاده بود، ایران به نواحی کوچک بسیاری تقسیم شده بود ، که برخی از آنها امیران بویهی حکومت داشتند و اینان چون شیعی مذهب بودند ، خلفای ضعیف بغداد را بها نمی دادند .و برخی دیگر خاندانهای کوچک مختلف فرمانروایی می کردند؛ و این دولتها همواره با هم در جنگ و ستیز بودند .این وضع ضعف عمومی را تشدید می کرد؛ و انتشار تشیع بر جدایی و تفرقه ای که میان ولایات امپراتوری سابق پدید آمده بود، می افزود.